

Marian Biskup

W sprawie kościelnej geografii historycznej diecezji pruskich

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 229-233

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ARTYKUŁY RECENZYJNE I POLEMIKI

Marian Biskup

W sprawie kościelnej geografii historycznej diecezji pruskich

Problematyka podziałów i administracji kościelnej ziem pruskich należy do słabiej zbadanych i to w stopniu nierównomiernym dla poszczególnych epok czy regionów. Znajomość tych problemów zawdzięczamy najpierw dorobkowi niemiecko-pruskiej historiografii, ostatnio zaś historiografii polskiej, chociaż nadal w stopniu nierównomiernym i niedostatecznym. Jednak badacz przystępujący do bilansowania dorobku poprzedników nie może pomijać żadnej pracy, bez względu na język czy brak niektórych tych prac w zbiorach krajowych, gdyż skazuje się z góry na uproszczenia czy na luki, a także na wyraźne błędy.

W 1996 r. Bolesław Kumor, specjalizujący się w kościelnej geografii historycznej ziem polskich, podjął próbę ukazania północnego wycinka, tj. ziem Prus Krzyżackich, później Królewskich i Książęcych, sięgając w swoich rozważaniach do początków XIX, a nawet schyłku XX stulecia. Ten szeroki chronologicznie zamiar został zrealizowany przy posługiwaniu się także obliczeniami powierzchniowymi diecezji czy ilości parafii zwłaszcza dla okresów średniowiecza i nowożytnego, jak również z tabelami dla okresu najnowszego¹. Zasadniczą wadę artykułu stanowi jednak brak jakiegokolwiek mapki w skali choćby diecezjalnej czy dekanalnej, co ułatwiłoby percepcję niektórych wywodów.

Nie jest to jednak tylko jeden z zarzutów, który można i trzeba wysunąć wobec szeregu też artykułu, zmierzającego do generalizacji ustaleń poprzedników i wyciągającego przy tym wnioski, bez pełniejszego wykorzystania niektórych podstawowych prac starszych i nowszych. Spostrzeżenia te dotyczą zwłaszcza średniowiecznego okresu organizacji kościelnej w Prusach doby krzyżackiej, jak i ziemi chełmińskiej.

Niepokoi wręcz pominięcie podstawowej przecież pracy Stanisława Kujota o parafiach diecezji chełmińskiej, której rezultatów — mimo upływu czasu — trudno pomijać odnośnie granic diecezji i zasięgu liczby parafii, zwłaszcza średniowiecznych². Uderza też pominięcie pracy Lotara Webera, która częściowo dotyka także tak zaniedbanej diecezji sambijskiej i jej parafii, oraz pomezjańskiej³. Jest prawdą, że niedrukowana dysertacja Heinza Schlegelbergera (1922 r.) o administracji diecezji sambijskiej nie była dostępna w bibliotekach nie tylko lubelskich, ale i w pozostałych polskich. Ale jest ona dostępna w bibliotekach berlińskich i stamtąd też został sporządzony jej kseropis; jest on

1 B. Kumor, *Kościelna geografia historyczna diecezji pruskich (1243—1993)*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW), 1996, nr 1, ss. 29—43.

2 S. Kujot, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, cz. II, Toruń 1904.

3 L. Weber, *Preussen vor 500 Jahren*, Danzig 1879, ss. 266—281.

obecnie dostępny w Bibliotece Instytutu Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu⁴. Zresztą dla diecezji tej czy pomezkańskiej wartościowe uwagi przynosiły także cenne rozprawy Reinharda Wenskusa dotyczące zwłaszcza lokalizacji pierwszych katolickich kościołów Prusów zbudowanych po układzie dzierzgońskim 1249 r., bądź formy rozległych parafii sambijskich, nawiązujących do jednostek administracyjnych („komornictwo = parafia”)⁵. Dla fragmentów diecezji pomezkańskiej pewne dane przynosi wartościowa monografia Heide Wunder⁶, podobnie jak Petera Germershausena o osadnictwie w regionie Pasłęka, Miłakowa i Morąga, a dotycząca parafii należących do diecezji warmińskiej bądź pomezkańskiej⁷. Także w rozprawie Magdaleny Roman o osadnictwie Pomezanii biskupiej są dane dotyczące tamtejszych parafii⁸. Zdumiewa wręcz pominięcie niektórych prac dotyczących sieci parafialnej diecezji warmińskiej, jak zwłaszcza Anieli Olczyk czy Lidii Wakuluk⁹, wreszcie dla diecezji chełmińskiej rozprawy M. Biskupa (dla drugiej połowy XVI stulecia z wnioskami dla sieci średniowiecznej)¹⁰, korygującej niektóre dane Kujota. Wyniki tych prac były wykorzystywane w syntetycznych zarysach dziejów diecezji przez Alfonsa Liedtkego i M. Biskupa¹¹. Niestety B. Kumor wyręczył się rezultatami nieznannej skądinąd maszynopisowej pracy P. Krupińskiego o organizacji terytorialnej diecezji chełmińskiej i pomezkańskiej (do roku 1821, Lublin 1991), o której wartości nic nie wiemy.

Najbardziej jednak przykro uderza pominięcie dwóch nowszych prac poświęconych zwłaszcza procesowi formowania się sieci parafialnej w trzech biskupstwach pruskich do pierwszej połowy XVI stulecia. Przed wszystkim Autor przeoczył pracę Gertrud Mortensen, poświęconą sieci parafialnej diecezji pomezkańskiej, warmińskiej i sambijskiej w zaraniu reformacji (mapa i komentarz)¹². Jej dane, miejscami niepełne, usiłował uzupełnić, także w ujęciu kartograficznym M. Biskup¹³. Komentarze obu tych prac wyjaśniają szereg

4 H. Schlegelberger, *Studien über die Verwaltungsorganisation des Bistums Samland im Mittelalter*, Diss. Königsberg (1922).

5 R. Wenskus, *Kleinverbände und Kleinräume bei den Preussen des Samlandes*, w: *Vorträge und Forschungen*, Bd. 8, Konstanz 1964, s. 212 i n.; tenże, *Zur Lokalisierung der Prussenkirchen des Vertrages von Christburg 1249*, w: *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen*, Bad Godesberg 1967, s. 121 i n.

6 H. Wunder, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg (13—16 Jahrhundert)*, Wiesbaden 1968, ss. 53—58.

7 P. Germershausen, *Siedlungsentwicklung der preussischen Ämter Holland, Liebstadt und Mohrungen vom 13. bis zum 17. Jahrhundert*, Marburg 1969.

8 M. Roman, *Osadnictwo i stosunki własnościowe w Pomezanii biskupiej*, *Zapiski Historyczne*, 1972, t. 37, z. 1, ss. 25—53.

9 A. Olczyk, *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525*, Lublin 1961; L. Wakuluk, *Osadnictwo i sieć parafialna kętrzyńskiego okręgu prokuratorskiego w XIV—XV wieku*, *KMW*, 1976, nr 3, ss. 375—395.

10 M. Biskup, *Podziały administracyjne województwa chełmińskiego w drugiej połowie XVI wieku (Komentarz)*, *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*, 1956, t. 1, z. 2 (z mapą diecezji i parafii).

11 A. Liedtke, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej*, *Nasza Przeszość*, 1971, t. 34 (z mapkami); M. Biskup, *Dzieje diecezji chełmińskiej (1243—1992)*, w: *Diecezja Toruńska. Historia i teraźniejszość*, t. 1, Toruń 1994, ss. 31—49 (z mapkami).

12 G. Mortensen, *Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreussen*, w: *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes*, Lieferung 3, Wiesbaden 1973 (z mapą).

13 M. Biskup, *Bemerkungen zum Siedlungsproblem und den Pfarrbezirken in Ordenspreußen im 14.—15. Jahrhundert*, w: *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes*, *Ordines Militares, Colloquia Torunensia*, Historia 1, Toruń 1983, ss. 35—56; tenże, *Uwagi o problemie osadnictwa i sieci parafialnej w Prusach Krzyżackich w wiekach XIV—XV*, *KMW* 1983, nr 2—3, ss. 199—217 (rozszerzona wersja wraz z mapą korygującą nieco mapę G. Mortensen).

problemów społeczno-ustrojowych związanych z kształtowaniem się sieci parafialnej w diecezji pomezkańskiej i całej warmińskiej (nie tylko na obszarze dominialnym) oraz wreszcie sambijskiej¹⁴. Uwzględnienie obu tych pozycji (obok dalszych, wyżej wymienionych) ustrzegłoby B. Kumora przed nazbyt pochopnymi wnioskami i obliczeniami dotyczącymi średniowiecznych diecezji Prus właściwych i diecezji chełmińskiej.

Dotyczy to w szczególności diecezji sambijskiej, dla której Autor przyjął najbardziej ogólnikowe dane dotyczące jej powierzchni, przy konstatacji, że brak danych na temat jej organizacji parafialnej (s. 35). Otóż już L. Weber i R. Wenskus niejedno na ten temat pisali, zwłaszcza na temat rozległych parafii („komornictwo-parafia”), co spowodowało, że nie było tam wiele parafii, przy czym należało do nich aż po 20—35 osad pruskich. Nie wpływało to bynajmniej na poziom ewangelizacji Prusów, skazanych przy tym na korzystanie z pomocy tłumaczy (niem. Tolken) przy słuchaniu kazań czy odbywaniu spowiedzi. Ogółem — w oparciu o dane mapy G. Mortensen — przyjęć można w rozległej wszak diecezji sambijskiej, choć słabo zasiedlonej, w pierwszej połowie XV w. istnienie około 49 parafii, w tym aż 5 na obszarze miast (zwłaszcza Królewcza ze swoimi trzema parafiami w Starym Mieście, Knipawie i Lipniku-Loebenicht.

Natomiast dla diecezji pomezkańskiej, obejmującej na północy także Wielkie Żuławy, Powiśle i większość Mierzei Wiślanej, B. Kumor przyjął szacunkowo 255 parafii dla początku XVI w. (s. 35). I tutaj pominięcie danych map G. Mortensen i M. Biskupa spowodowało zaniżenie liczby parafii, gdyż było ich około 267, w tym 246 wiejskich i aż 21 miejskich. Liczby te obejmują także 20 parafii wiejskich i 2 miejskie (Łasin i Nowe Miasto Lubawskie), które jeszcze do 1525 r. należały bez żadnych wątpliwości do diecezji pomezkańskiej, a nie — chełmińskiej. B. Kumor uprościł sytuację zaistniałą po traktacie toruńskim 1466 r., który niczego przecież nie zmieniał w przebiegu granic diecezji pruskich. O sprawie tej pisał zresztą już dawno Hans Schmauch, w pominiętym przez Autora artykule¹⁵. Diecezja pomezkańska posiadała bodaj najsilniej rozwiniętą sieć parafialną, przy dużej ilości jednowioskowych parafii na obszarze Wielkich Żuław, poza lesistymi obszarami na Powiślu czy na terenie zachodnich Mazur. Zbyt mało było jednak kościołów, zwłaszcza na obszarze komturstwa dzierzgońskiego (Christburg) dla licznych tam Prusów.

Ale i dla największej terytorialnie diecezji warmińskiej liczba parafii była nieco wyższa niż przyjął B. Kumor (s. 35): nie 272 a 286 parafii, w tym aż 35 miejskich mogły tam istnieć, choć tylko do początków XV w., gdyż późniejsze wojny polsko-krzyżackie (zwłaszcza z lat 1414—1521) mogły spowodować ich znaczne zmniejszenie bądź spadek niektórych z nich do rangi filialnej. Na terenie Warmii biskupiej (dominialnej) mogły istnieć w początkach XV stulecia 103

14 Obie mapy G. Mortensen i M. Biskupa uwzględniają sytuację około 1530 r., a więc w początkach reformacji, a także granice traktatu krakowskiego 1525 r., co spowodowało pominięcie kilku parafii diecezji pomezkańskiej na Mierzei Wiślanej. Granice diecezji chełmińskiej na północy obejmują już tereny na prawym brzegu Osy, a więc także południową strefę diecezji pomezkańskiej, co trzeba mieć na uwadze. Natomiast w podanych niżej obliczeniach dotyczących ilości parafii w diecezjach pruskich i chełmińskiej przyjmowano zasięg granic sprzed 1525 r.

15 H. Schmauch, *Die Verwaltung des katholischen Anteils der Diözese Pomesanien durch den Culmer Bischof*, *Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins*, t. 35, 1936—1937.

parafie, w tym 90 wiejskich i 13 miejskich; tutaj też na jedną parafię przypadało 4—5 osad. Inaczej to wyglądało na obszarze zachodniej strefy diecezji (między rzekami Pasłęką i Elblągiem, tj. na obszarze komturstwa elbląskiego z Elblągiem), gdzie przyjąć można istnienie 27 kościołów parafialnych, z tego 5 w ośrodkach miejskich, przy zupełnym tutaj braku kościołów dla Prusów. Natomiast w rozległej północno-wschodniej części diecezji na wschód od Braniewa po Pregołę i strefę Mazur, w ramach komturstw bałgijskiego, brandenburskiego (pokarmińskiego) i królewieckiego, a fragmentarycznie i elbląskiego, sieć parafii była znacznie słabsza. W początkach XV w. mogło tam funkcjonować około 156 kościołów parafialnych, z tego 17 w miastach: ilość kościołów w licznych wsiach pruskich była znikoma. I tutaj konieczne było posługiwanie się tłumaczami (Tolken). Należy zaznaczyć, że liczby powyższe ulegały obniżeniu w latach 1414—1521, a część kościołów spadła do rangi filialnej bądź uległa całkowitemu zniszczeniu. Zdaniem Andrzeja Kopiczki¹⁶ w drugiej połowie XV w. w całej diecezji warmińskiej były tylko 272 kościoły, częściowo zresztą filialne.

W sumie w trzech diecezjach Prus właściwych: sambijskiej, pomezjańskiej i warmińskiej liczba parafii w początkach XV w. wynosić mogła około 602, w tym aż 61 w miastach (przy czym Elbląg i Braniewo miały po dwie parafie).

I wreszcie diecezja chełmińska, która została przedstawiona przez B. Kumora z pominięciem bogatej literatury, tak starszych, jak nowszych opracowań. Dotyczy to najpierw granic tej diecezji, które kształtowały się od 1243 r. aż po drugą połowę XIV stulecia. Raz jeszcze podkreślmy, że obszary na prawym brzegu Osy nie należały do diecezji chełmińskiej przed 1525 r. Tylko 1/3 ziemi sasińskiej została włączona do diecezji (1303 r.). Zdziwiał milczenie Autora o konflikcie z diecezją plocką, której przecież pierwotnie podlegała zachodnia i środkowa część ziemi chełmińskiej (tj. kasztelanii chełmińskiej); spór ten został zakończony w 1293 r. Dla sieci parafialnej diecezji chełmińskiej dane B. Kumora budzą miejscami zdziwienie. W 1308 r. miały tam być zaledwie 32 parafie (s. 34). Brzmi to jednak nieprawdopodobnie, zważywszy na dawność i rozwój osadnictwa w czasach Zakonu Krzyżackiego właśnie w drugiej połowie XIII stulecia. Liczba 122 parafii dla około 1400 r. jest prawdopodobna. Natomiast podana dla 1445 r. liczba tylko 95 (faktycznie: 84 parafii podanych w źródle) nie objęła pominiętych w spisie oficjała biskupiego parafii ziemi lubawskiej (około 15), co już dawno wyjaśnił pominięty znowu S. Kujot¹⁷. Dlatego liczba wszystkich kościołów parafialnych diecezji chełmińskiej mogła istotnie wynosić około 120. Jednak w końcu XV stulecia ilość tych parafii nie mogła wynosić aż 130, najwyżej nadal około 120, w tym 15 miejskich (w Toruniu — dwie parafie). Sieć parafialna diecezji chełmińskiej istotnie była dość gęsta (około 30 km² na jedną parafię), przy czym przeważały parafie liczące od 1—7 osad wiejskich, choć sporo było liczących od 1—3 osad.

W sumie liczba parafii w trzech diecezjach pruskich i chełmińskiej w początkach XV stulecia mogła dochodzić do 722, w tym aż 76 miejskich, co jest

16 A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525—1772*, Olsztyn 1993, s. 169.

17 S. Kujot, op. cit., ss. 73—74.

świadectwem wysokiej urbanizacji Prus Krzyżackich, a czego B. Kumor w ogóle nie zauważył.

Odnosnie sytuacji po 1525 r. (s. 36) Autor błędnie twierdzi, iż katolicyzm utrzymał się we wszystkich dekanatach dawnej diecezji pomezkańskiej, które znalazły się w obrębie Prus Królewskich. Nie może to jednak dotyczyć dekanatów w północnej strefie (jak Żuławy i Nowy Staw), gdzie luteranizm utrwalił się na dobre. Nie można jednak mówić, że po 1466 r. istniały już Prusy Książęce, były to do 1525 r. nadal Prusy Krzyżackie, choć pozostające w stosunku quasi-lennym wobec Polski jagiellońskiej.

Uwagi powyższe wykazują, że artykuł B. Kumora — porządkując szereg danych z geografii kościelnej diecezji pruskich i diecezji chełmińskiej dla okresu średniowiecza — obciążony jest zbyt dużą ilością potknięć faktograficznych czy uproszczeń. Potwierdza on zarazem raz jeszcze spostrzeżenie, że bez pełnego wykorzystania starszej i nowszej literatury, tak niemieckiej, jak polskiej nierealne jest pełniejsze odtworzenie obrazu administracji kościelnej na tych obszarach. Zupełny brak mapek utrudnia na domiar percepcję części danych. Można żywić nadzieję, że przygotowywana w środowisku toruńskim „Encyklopedia zakonu i państwa krzyżackiego w Prusach”, uwzględniająca także zagadnienia Kościoła katolickiego tak w skali diecezjalnej, jak parafialnej (nie wyłączając przy tym i Pomorza Gdańskiego) pozwoli na pełniejsze przedstawienie obrazu tych zagadnień dla okresu średniowiecza.